

Фромм Е. ВТЕЧА ВІД СВОБОДИ

Фромм Еріх (1900—1980) —німецький філософ, психолог та соціолог, представник неофрейдизму. Критично переглянув біологізаторську тенденцію у теорії психоаналізу З. Фрейда, за яким несвідоме цілком вичерпується сексуальністю. На відміну від засновника фрейдизму, Е. Фромм пов'язує несвідоме із соціокультурними факторами — конфліктами, деперсоналізацією особистості, споживацтвом, відчуженням. Вивчає реакції суспільних груп на перелічені фактори і знаходить, що вони складають певну цілісність. Її він і називає «соціальним характером», що формується спільним для групи способом буття в свідомих та несвідомих переживаннях. Зміна умов призводить до зміни соціального характеру, тобто до появи нових потреб, тривог, конфліктів. Останні породжують нові ідеї, готуючи людей до сприйняття цих ідей. Усвідомлені ідеї, в свою чергу, оновлюють соціальний характер, посилюючи його, і спрямовують діяльність у нове русло.

Е. Фромм аналізує тенденції розвитку західної цивілізації в плані автентичності людського існування. Мислитель переконаний, що гуманістичний психоаналіз здатен поновити гармонію між особою і суспільством, подолати уявне існування у відчужених відносинах, що надасть можливість людині реалізувати свою сутність.

'Фрагменти однойменного твору Е. Фромма упорядкував Ї. М. Тарасенко. Переклад фрагментів здійснено за виданням: Фромм З. Бегство от свободы.— М.: Прогресс, 1989. С. 230—247.— Прим, упоряд.

Основні твори: «Шляхи з хворого суспільства», «Мати чи бути?», «Втеча від свободи», «Анатомія людської деструктивності», «Мистецтво кохання».

ЛЮДСЬКИЙ ХАРАКТЕР І СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС

Вивчаючи реакції певної соціальної групи, ми маємо справу зі структурою особистості членів цієї групи, тобто окремих людей; однак при цьому нас цікавлять не ті індивідуальні особливості, які відрізняють цих людей одне від одного, а ті загальні особливості особистості, що характеризують більшість членів даної групи. Цю сукупність рис характеру, що є загальною для більшості, можна назвати соціальним характером. Напевне, що соціальний характер менш специфічний, ніж характер індивідуальний. Описуючи останній, ми маємо справу з усією сукупністю рис, що у своєму поєднанні формують структуру особистості того чи іншого індивіда. До соціального характеру входить лише *та сукупність рис характеру, яка є у більшості членів даної соціальної групи і яка виникла в результаті спільних для них переживань і спільного способу життя*. Хоча завжди є «ті, хто відхиляється», із зовсім іншим типом характеру, структура особистості більшості членів групи являє собою лише різні варіації розвитку одного й того ж «ядра», яке складається із спільних рис характеру; такі варіації виникають за рахунок випадкових факторів народження і життєвого досвіду, оскільки ці фактори є різними для різних індивідів. Якщо ми бажаємо повніше зрозуміти одного індивіда, то саме ці елементи, що розрізняють, мають найбільше значення. Але якщо ми бажаємо зрозуміти, яким чином людська енергія спрямовується у певне русло і працює як виробнича сила при певному суспільному устрої, то основну увагу треба приділити характеру соціальному.

Поняття соціального характеру є ключовим для розуміння суспільних процесів. Характер — у динамічному і значенні аналітичної психології — це специфічна форма людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя у певному суспільстві. Характер визначає думки, почуття і вчинки індивіда. Відносно думок у це важко повірити, тому що всі ми поділяємо традиційне переконання, начебто мис-

лення є суґубо інтелектуальним актом, що не залежить від психічної структури особистості. Однак це переконання невірне, а якщо мислення відноситься не до емпіричних маніпуляцій з конкретними об'єктами, воно тим більш є невірним: осмислення етичних, філософських, політичних, психологічних або соціальних проблем — незалежно від чисто логічних операцій — в значній мірі зазнає впливу психічної структури мислячої особи. Це справедливо і відносно окремих понять — таких, як любов, справедливість, рівність, самопожертвування тощо,— і відносно цілих доктрин або політичних систем. Кожне таке поняття, кожна доктрина містить у собі певну емоційну основу, яка визначаються будовою характеру даного індивіда.

Той факт, що ідеї мають емоційну основу, надзвичайно важливий, оскільки це є ключ до розуміння духу будь-якої культури. Різні суспільства — або класи у суспільстві — мають специфічний характер, на основі якого розвиваються і набирають сили різні ідеї. Наприклад, ідея праці й успіху як головних цілей життя змогла захопити сучасну людину лише через її самотність і сумніви. Спробуйте викликати ідею безперервних зусиль і прагнення успіху у індійців з публо чи мексіканських селян — вас просто не зрозуміють; навряд чи зрозуміють, про що ви говорите на їхній мові, тому що у цих людей зовсім інша будова характеру. Саме так Гітлер і та частина населення Німеччини, що має аналогічну структуру особистості, цілком фанатично впевнені, що кожний, хто вважає, що людство спроможне скасувати війни,— є або безнадійним дурнем, або нахабним брехуном. Внаслідок їхнього соціального характеру життя без страждань і бідувань для них немислиме, як рівність і свобода.

Часто трапляється, що певна соціальна група на рівні свідомості сприймає якісь ідеї, але в дійсності ці ідеї не зачіпають всієї натури членів цієї групи через особливості їхнього соціального характеру; такі ідеї залишаються лише набором усвідомлених принципів, але в критичний момент люди виявляються неспроможними діяти згідно зі своїми принципами. Прикладом може бути робітничий рух в Німеччині, коли нацизм одержав перемогу. Ще коли Гітлер не прийшов до влади, переважна більшість німецьких робітників голосувала за соціалістів та комуністів і вірила в ідеї цих партій, тобто ідеї ці були досить *поширені*. Але наскільки *глибоко* вони були засвоєні — це зовсім інша справа. Натиск нацизму не зустрів опору з бо-

ку його політичних супротивників, оскільки більшість з них не була готовою боротися за свої ідеї. Багато прихильників лівих партій — хоча вони вірили у свої партійні програми, доки ті користувалися впливом,— легко були приборкані, коли настав критичний момент. Детальний аналіз структури особистості німецьких робітників виявляє одну з причин — хоча, звичайно, не єдину — такого явища: багато з них мали ряд особливостей того типу особистості, який ми назвали авторитарним. В них глибоко вкорінилися шана до влади і сум за нею. Багато з цих робітників внаслідок такої структури особистості насправді зовсім не хотіли того, до чого їх закликав соціалізм: власної незалежності всупереч владі і солідарності всупереч ізоляції індивіда. Одна з помилок радикальних лідерів полягала в тому, що вони переоцінювали силу своїх партій: вони бачили, наскільки поширені їх ідеї, і не помітили, наскільки поверхово ці ідеї засвоєні.

У протилежність такій картині наш аналіз протестантизму і кальвінізму показав, що ці доктрини дуже глибоко захопили їх послідовників, тому що відповідали запитам і сподіванням, що закладені в характері тих людей, кому були адресовані нові релігії. Іншими словами, *ідея може стати могутньою силою лише тоді, коли вона відповідає специфічним потребам людей даного соціального характеру.*

Структура особистості визначає не тільки думки і почуття людини, але і її вчинки. Заслуга цього відкриття належить Фрейду, хоча його теоретичне обґрунтування хибне. Що діяльність людини визначається домінантними тенденціями структури особистості — це цілком очевидно у невротиків. Коли людина відчуває потребу рахувати вікна будинків або каміння на бруківці, неважко зрозуміти, що в основі цієї потреби знаходяться якісь примусові внутрішні потяги. Але дії нормальної людини, як можна припустити, визначаються лише розумними міркуваннями і умовами реального життя. Однак за допомогою методів споглядання, що були введені психоаналізом, вдається встановити, що і так звана раціональна поведінка в значній мірі визначається структурою особистості індивіда. Ми вже зустрічалися з ілюстрацією цієї залежності, коли розглядали значення праці для сучасної людини. Нестримне прагнення до безперервної діяльності викликане самотністю і тривогою. Таке спонукування до праці відсутнє в інших культурах, де люди працювали в міру необхідно-

сті не підганялися додатковими внутрішніми силами. Оскільки в наш час у всіх нормальних людей прагнення до праці приблизно однакове, оскільки, крім того, напружена праця їм необхідна, аби вижити, легко випустити з уваги ірраціональний компонент цієї тенденції.

Тепер слід поставити питання, якою є функція соціального характеру в житті індивіда і суспільства. У першому разі відповідь проста. Якщо характер індивіда більш-менш збігається з соціальним характером, то домінантні прагнення індивіда спонукають його робити саме те, що необхідно і бажано в специфічних соціальних умовах його культури. Наприклад, коли людина пойнята пристрастю до накопичування і відразую до всякої надмірності, така риса характеру може бути вельми корисною для неї, якщо це дрібний крамар, що повинен заощаджувати. Поряд з цією економічною функцією риси особистості мають й іншу, не менш важливу функцію — чисто психологічну. Людина, для якої накопичування є потребою, вкоріненою в її особистості, отримує і глибоке психологічне задоволення від можливості вчиняти згідно з цією потребою; вона виграє не тільки в економічному плані, а й психологічно. В цьому легко переконатися, спостерігаючи, наприклад, жінку з низів середнього класу на ринку: зекономивши на покупці два центи, вона буде відчувати щастя, як і людина з іншим типом особистості, що відчуває чуттєву насолоду. Таке психологічне задоволення з'являється у людини не тільки тоді, коли вона сама діє згідно з прагненнями, що кореняться у структурі її характеру, а й коли читає або слухає виклад ідей, близьких їй з тієї ж причини. Для авторитарної особистості надзвичайно притягальні ідеологія, яка зображує природу як могутню силу, якій належить підкорятися, або промова, що містить садистські зображення політичних подій; читаючи або слухаючи це, людина з таким типом особистості відчуває психологічне задоволення. Таким чином, для нормальної людини суб'єктивна функція її соціального характеру полягає в тому, щоб спрямовувати дії відповідно до її практичних потреб і давати їй психологічне задоволення від діяльності.

Якщо розглядати соціальний характер з точки зору його функції у суспільному процесі, то ми повинні почати з того ж твердження, яке було встановлене з приводу функції соціального характеру для індивіда: пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває у собі ті

риси характеру, які спонукають її *бажати* діяти саме так, як їй *доводиться* діяти. Якщо структура особистості більшості людей даного суспільства, тобто соціальний характер, пристосована до об'єктивних завдань, які індивід повинен виконувати в цьому суспільстві, то психологічна енергія людей перетворюється у продуктивну силу, необхідну для функціонування даного суспільства. Розглянемо приклад з інтенсивністю праці. Наша сучасна промислова система потребує, щоб основна частина нашої енергії була спрямована на працю. Якби люди працювали тільки під тиском зовнішньої необхідності, то виникав би розрив між тим, чого вони бажають, і тим, що вони повинні робити; це знижувало б продуктивність їхньої праці. Але динамічна адаптація особи до соціальних вимог призводить до того, що енергія людини набуває форм, які спонукають її діяти згідно з специфічними вимогами економіки. Сучасну людину не доводиться приневолювати працювати так інтенсивно, як вона це робить; замість зовнішнього примушування в неї існує внутрішня потреба у праці, психологічне значення якої ми проаналізували вище. Іншими словами, замість підкорення відкритій владі людина створила в собі внутрішню владу — совість чи обов'язок,— яка керує нею настільки ефективно, як ніколи не змогла б ніяка зовнішня влада. Таким чином, соціальний характер інтеріорізує зовнішню необхідність і тим самим мобілізує людську енергію на виконання завдань даної соціально-економічної системи.

Отже, якщо в характері вже розвинулись певні потреби, то відповідна цим потребам поведінка одночасно викликає і психологічне задоволення, і дає практичну користь у плані матеріального успіху. Доки і поскільки суспільство забезпечує індивіду задоволення в обох цих сферах одночасно, наявною є ситуація, в якій психологічні сили *цементують* соціальну структуру. Однак рано чи пізно виникає розрив. Традиційна будова характеру ще існує, але виникають нові економічні умови, за яких колишні риси особистості стають непотрібними. Люди прагнуть діяти відповідно до будови свого характеру, але при цьому їхня поведінка або перетворюється у перешкоду для досягнення економічних цілей, або вони просто не в змозі діяти згідно зі своєю «природою». Що ми маємо на увазі — ілюструє структура особи колишнього середнього класу, особливо у країнах з жорсткою класовою відособленістю, таких, як Німеччина. Чесноти колишнього серед-

нього класу — економність, ощадливість, обережність, недовірливість — у сучасному бізнесі є значно менш цінними, ніж нові достоїнства, такі, як ініціативність, здатність ризикувати, агресивність тощо. Навіть якщо ці колишні чесноти десь і корисні — як у випадку з дрібним крамарем,— можливості дрібного підприємництва настільки звужилися, що лише меншість синів колишнього середнього класу спроможна успішно «використовувати» свої традиційні риси характеру в економічній діяльності. Виховання розвинуло в них ті риси характеру, які свого часу були пристосовані до соціальних умов їхнього класу; але економічний розвиток йшов швидше, ніж розвиток характеру, і розрив між еволюцією економічною і еволюцією психологічною призвів до того, що в процесі звичайної економічної діяльності психологічні потреби вже не задовольняються. Але ці психологічні потреби існують, і доводиться шукати якісь інші засоби їх задоволення. Тоді вузькоогоїстичне прагнення до власної переваги, що характерне для низів середнього класу, переходить із особистісної площини у національну. Садистські імпульси, що колись знаходили застосування у конкурентній боротьбі, посилені фрустрацією¹ в економічній сфері, виходять на суспільно-політичну арену, а потім, звільнившись від будь-яких обмежень, знаходять задоволення у політичних переслідуваннях і у війні. Таким чином, психологічні сили, з'єднавшись з роздратуванням, що викликане загальною фруструючою ситуацією, перетворилися з цементу, який скріплював суспільний лад, у динаміт, котрий і використали групи, що намагалися зруйнувати політичну і економічну структуру демократичного суспільства.

Досі ми не торкалися ролі виховання у формуванні соціального характеру; але, оскільки багато хто з психологів вважає методи виховання підлітка *причиною* розвитку певного характеру, доречно зробити декілька зауважень з цього приводу. Перш за все треба уточнити, що ми називаємо вихованням. Цей термін можна визначити по-різному, але з точки зору соціального процесу функція виховання, очевидно, полягає в тому, щоб підготувати індивіда до виконання тієї ролі, яку йому належить зіграти у суспільстві. Тобто виховання повинно сформувати його характер

¹ Фрустрація — це психічний стан людини в ситуаціях, які перешкоджають задоволенню потреб, досягненню тієї чи іншої мети— *Прим, упоряв.*

таким чином, аби він наближався до соціального характеру, щоб його власні прагнення збіглися з вимогами його соціальної ролі. Система виховання у всякому суспільстві не тільки виконує таку функцію, але й визначається нею; тому структуру суспільства і структуру особистості членів цього суспільства не можна *пояснити* вихованням, що прийняте у даному суспільстві. Навпаки, само виховання членів суспільства визначається вимогами, що випливають із соціально-економічної структури даного суспільства. Однак методи виховання надзвичайно важливі, їх можна розглядати як засоби, за допомогою яких соціальні вимоги перетворюються у власні якості людей. Хоча методи виховання і не є причиною формування певного соціального характеру, вони служать одним з механізмів, що формують цей характер. У цьому значенні знання і розуміння методів виховання — важлива складова частина загального аналізу кожного суспільства.

Сказане справедливо й відносно сім'ї, яка є одним із секторів виховного процесу Фрейд показав, що вирішальний вплив на формування особи мають ранні переживання дитини. Якщо це вірно, то як можна зрозуміти твердження, що дитина, яка має дуже мало контактів із суспільством (в усякому разі, в нашій культурі), все-таки формується суспільством? Відповідь полягає в тому, що батьки — за деякими винятками — не тільки застосовують шаблони виховання, що прийняті у суспільстві, але й власною особою являють соціальний характер свого суспільства або класу. Вони передають дитині те, що можна назвати психологічною атмосферою, духом суспільства; передають вже тільки тим, що вони є такими, якими вони є; вони представники цього духу. Таким чином, *сім'ю можна вважати психологічним агентом суспільства*.

Стверджуючи, що соціальний характер формується способом життя даного суспільства, я хочу нагадати читачеві, що людина змінюється відповідно до потреб економічної і соціальної структури суспільства, але її пристосованість не безмежна. Крім певних фізіологічних потреб, задоволення яких є імперативною необхідністю, існують ще й невід'ємні психологічні властивості людини, які також потребують задоволення, фрустрація яких викликає відповідні реакції. Що ж це за властивості? Очевидно, найважливіша з них — тенденція до зростання, розвитку, реалізації здатностей, що виникають у людини в ході історії, наприклад, здатності до творчого і критичного мислення,

«тонких» емоційних і чуттєвих переживань. Кожна з цих здатностей має власну динаміку. Колись виникнувши в процесі еволюції, всі вони прагнуть, аби проявитися. Ці тенденції можуть фруструватися і пригнічуватися, але таке пригнічення призводить до нових реакцій, зокрема до появи руйнівних і симбіотичних поривань. Далі, ця загальна тенденція до зростання, яка є психологічним еквівалентом аналогічної біологічної тенденції, ймовірно, призводить до таких специфічних тенденцій, як прагнення до свободи і ненависть до пригнічення, оскільки свобода— головна умова всілякого росту. Знов-таки прагнення до свободи може бути пригнічене, зникнути із свідомості індивіда, але й у цьому випадку воно продовжує існувати у потенціальній формі, заявляючи про своє існування свідомою чи підсвідомою ненавистю, що завжди супроводжує таке пригнічення.

У нас також є підстави припускати, що прагнення до справедливості й істини є також невід'ємною властивістю людської природи, хоча й воно може бути пригнічене і перекручене, як і прагнення до свободи. Було б просто, якби ми могли спиратися на релігійну або філософську доктрину, що пояснює наявність таких тенденцій або вірою в те, що людина створена за образом і подобою бога, або відповідним законом природи. Але будувати нашу аргументацію на таких поясненнях ми не можемо. Як ми вважаємо, єдиний спосіб пояснити це прагнення до справедливості й істини полягає в аналізі всієї історії людини — як історії суспільства, так і історії індивіда. В такому аналізі ми виявляємо, що для всіх слабких справедливість і істина є головною зброєю в їхній боротьбі за свободу і розвиток. Мало того, що протягом всієї історії більшість людства була слабкішою стороною, що вимушена захищатися від сильних груп, які пригноблювали і експлуатували її; кожна окрема людина також проходить у своєму розвитку — у дитинстві — через такий період безсилля. Ми вважаємо, що в такому стані безсилля і виникають такі риси, як почуття справедливості й істини, перетворюючись у потенціальну здатність, притаманну людині взагалі. Ми прийшли, таким чином, до розуміння того факту, що, хоча особа формується основними умовами Життя, хоча не існує біологічно обумовленої природи людини, людська природа має власну динаміку, яка є активним фактором еволюції соціального процесу. Ми ще не можемо точно визначити з точки зору психології в чо-

му саме полягає ця людська динаміка, але ми повинні визнати, що вона існує. Прагнучи уникнути помилкових біологічних і метафізичних концепцій, ми не повинні припускатися серйозної помилки соціологічного релятивізму, який розглядає людину як звичайну маріонетку, керовану нитками соціальних умов. Невід'ємне право людини на свободу і щастя ґрунтується на внутрішньо притаманних їй властивостях: на її прагненні до життя, розвитку і реалізації здібностей, що виникли у неї в процесі історичної еволюції.

Тут доречно повторити, в чому полягає головна відмінність між психологічним підходом, розвинутим нами, і точкою зору Фрейда. Перша відмінність полягає в тому, що ми вважаємо людську природу обумовленою головним чином історично, хоча й не применшуємо значення біологічних факторів і не думаємо, що проблема може бути правильно сформульована в термінах *протиставлення* біологічних і культурних факторів.

Друга відмінність полягає в тому, що Фрейд вважав, начебто людина є «річ у собі», закрита система; начебто природа наділила її певними, біологічно обумовленими потягами і розвиток особи є лише реакцією на задоволення або фрустрацією цих потягів. Ми ж вважаємо, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен полягати у розумінні відношення людини до всесвіту, до інших людей, до природи і до самого себе. Ми вважаємо, що людина *одвічно* є соціальною істотою, а не самодостатньою — як думав Фрейд,— що зазнає лише вторинної потреби в інших людях заради вдоволення своїх інстинктивних потреб. Тому ми переконані, що в основі індивідуальної психології лежить психологія соціальна, або — за визначенням Саллівена — психологія міжособових взаємин; ключова проблема психології полягає не у задоволенні або фрустрації окремих інстинктивних поривань, а у відношенні індивіда до всесвіту. Що відбувається з інстинктивними потягами людини — це аж ніяк *не вся* проблема людської особистості, а лише частина загальної проблеми її взаємодії із світом. Тому, з нашої точки зору, потреби і поривання, що виникають з відносин індивіда з іншими людьми, такі, як любов, ненависть, ніжність, симбіоз,— це основні психологічні явища; за Фрейдом, вони являють собою лише вторинні явища, результат фрустрації або задоволення інстинктивних потреб.

Відмінність між біологічним підходом Фрейда і нашим

соціальним підходом особливо важлива у питаннях теорії особистості. Фрейд і слідом за ним, спираючись на його відкриття, Ебрехем, Джонс і інші вважали, що дитина відчуває насолоду у так званих ерогенних зонах (рот і анальний отвір) у зв'язку з процесами годування і випорожнення; що в результаті надмірної стимуляції або фрустрації (чи за рахунок природженої високої чутливості) ці ерогенні зони зберігають характер лібідо і в наступні роки, коли при нормальному розвитку головна роль повинна перейти до генітальної зони; що ця затримка, фіксація на передгенітальному рівні призводить до сублимацій і комплексу реакцій, які і входять до структури особи, стаючи складовими частинами характеру. Наприклад, у людини може бути прагнення накопичувати гроші або щось інше, *тому що* вона сублимує підсвідоме бажання затримати свій стул. Або людина може чекати всіх благ від інших людей, а не від власних зусиль, *тому що* нею керує підсвідоме бажання, щоб її годували, що сублимується у бажання отримувати допомогу, знання тощо. Спостереження Фрейда дуже важливі, але він дав їм хибне тлумачення. Він вірно зрозумів неприборкану та ірраціональну природу «оральних» і «анальних» рис особи. Він зрозумів також, що такі поривання охоплюють всі сфери особи — і сексуальне, і емоційне, і інтелектуальне життя людини,— забарвлюючи всю її діяльність. Але він неправильно зрозумів причинний зв'язок між ерогенними зонами і рисами особи, помінявши місцями причину і наслідок. Бажання пасивно отримувати ззовні все, що людина хоче мати — любов, захист, знання, матеріальні блага,— розвивається у дитини як реакція на її досвід спілкування з іншими людьми. Якщо у цьому досвіді її відчуття власної сили підривається страхом, якщо її ініціатива і впевненість у собі паралізуються, якщо в неї розвивається, а потім пригнічується ворожість і якщо при цьому її батько або мати пропонують їй свою любов і піклування, то таке поєднання формує установку, за якої дитина відмовляється від активного освоєння світу, і вся її енергія спрямовується на зовнішні джерела, від яких вона чекає в остаточному підсумку здійснення всіх своїх бажань. Така установка набуває неприборкуваного характеру, бо наполеглива, відчайдушна вимога є єдиним засобом, котрим така людина може намагатися задовольнити свої потреби. І якщо такі люди часто бачать уві сні, що їх годують, Дають їм груди тощо, це пояснюється тим фактом, що рот

більш, ніж будь-який орган, підходить для виявлення рецептивної установки. Але оральні відчуття не є причиною цієї установки, а лише її виявом мовою тіла.

Те ж є вірним і для «анальної» особи, котра на основі свого життєвого досвіду більше відходить від інших людей, ніж особа «оральна», шукає небезпеки, прагнучи перетворити себе у замкнену самодостатню систему, і відчуває любов чи якусь іншу спрямовану ззовні прихильність як загрозу для себе. Вірно, звичайно, що в багатьох випадках ці установки вперше розвиваються у зв'язку з годуванням чи випорожненням, які в ранньому дитинстві є головними видами діяльності і головною сферою, де виявляються любов або утиски з боку батьків і відповідно дружелюбність або непокора з боку дитини. Але фрустрація або надмірна стимуляція у зв'язку з ерогенними зонами сама по собі не призводить до закріплення таких установок в особистості людини. Хоча дитина відчуває певне задоволення, пов'язане з годуванням або випорожненням, але ці задоволення є не такими вже й важливими для розвитку характеру, якщо тільки в них не проявляється — на фізіологічному рівні — установка, що коріниться в самій структурі особи.

Якщо дитина впевнена в любові своєї матері, то раптове припинення годування грудями не викликає скільки-небудь серйозних наслідків для її особи; навпаки, дитина, що недостатньо довіряє материнській любові, може придбати «оральні» риси, навіть якщо процес вигодовування протікав без особливих порушень. Важливість «оральних» або «анальних» фантазій і фізичних почуттів у наступні роки полягає не у насолоді, пов'язаній з ними, і не в якійсь містичній сублімації цієї насолоди, а у тому, що вони виявляють специфічне відношення до світу, яке стоїть за ними.

Тільки з цієї точки зору відкриття Фрейда про структуру особи можуть знайти застосування в соціальній психології. Якщо ми припускаємо, наприклад, що анальний характер, типовий для низів середнього класу в Європі, визначається тільки ранніми переживаннями, пов'язаними з випорожненням, то в нас немає ніяких даних, які б дозволили зрозуміти, чому саме цей клас має анальний соціальний характер. Якщо ж розглядати цей характер як форму зв'язаності з іншими людьми, яка коріниться в структурі особи, будучи обумовленою досвідом контактів з зовнішнім світом, ми отримуємо ключ до розуміння то-

го чому і яким чином весь життєвий устрій низів середнього класу, їх обмеженість, ізоляція і ворожість сприяють розвиткові саме цього типу.

Третя важлива відмінність тісно пов'язана з попередніми. Фрейд, виходячи із своєї орієнтації на інстинкти і свого глибокого переконання у порочності людської природи, схильний пояснювати всі ідеальні мотиви людини як породження чогось «негідного». Візьмемо хоча б його пояснення, що відчуття справедливості — це похідна від первісної заздрості дитини до кожного, в кого є більше, ніж у нього. Ми вважаємо, що такі ідеали, як істина, справедливість, свобода, хоча вони часто виявляються пустими словами або абстракціями, можуть бути дійсними прагненнями людини і що будь-який аналіз, який не враховує ці прагнення як динамічні фактори, помилковий. Ці ідеали не метафізичного характеру, а коріняться в умовах людського життя, і їх можна аналізувати з цієї точки зору. Такому аналізу не повинно перешкоджати побоювання знов припуститися метафізики й ідеалізму. До завдань психології як емпіричної науки входить і вивчення мотивацій, що виражаються ідеалами, і пов'язаних з ідеалами моральних проблем з метою звільнити наше мислення в цій сфері від неемпіричних і метафізичних елементів, що затемнювали ці питання в їх традиційному трактуванні.

Нарешті, слід відзначити ще одну відмінність. Вона стосується диференціації психологічних явищ злиденності і багатства. Примітивний рівень людського буття—це рівень злиденності. Є імперативні потреби, які необхідно удовольняти перш за все. Лише тоді, коли у людини залишаються час і енергія після задоволення цих первинних потреб, може розвиватися культура, а разом з нею і ті поривання, що належать до явищ багатства. Психологія Фрейда — це психологія злиднів, психологія нестатку. Він визначає насолоду як задоволення, що виникає при знятті болісної напруги. Явища багатства — такі, як любов і ніжність,— не відіграють ніякої ролі в його системі. Але він випустив з уваги не тільки їх; навіть те явище, якому він приділив стільки уваги,— секс — він розумів обмежено. Відповідно до своїх загальних визначень насолоди Фрейд вбачав у сексі лише елемент фізіологічної потреби, а у сексуальному вдоволенні — лише зняття болісної напруги. В його психології не знайшли собі місця сексуальний потяг як явище достатку і сексуальне задоволення як без-

посередня радість, сутність якої не зводиться до негативного зняття напруги.

Який же наш підхід до розуміння людського базису культури? Перш ніж відповісти на це запитання, доречно нагадати основні напрями, які відрізняються від нашого.

1. «Психологічний» підхід, характерний для мислення Фрейда, згідно з яким культурні явища обумовлені психологічними факторами, що впливають із інстинктивних потягів; на ці потяги суспільство впливає лише шляхом повного або часткового придушення. Автори, що наслідували напрям Фрейда, пояснювали капіталізм як результат анального еротизму, а розвиток раннього християнства — як результат амбівалентності стосовно образу батька.

2. «Економічний» підхід виник з перекирчення того розуміння історії, яке розробив Маркс. Згідно з цим підходом, причиною таких явищ культури, як релігія і політичні ідеї, слід вважати суб'єктивні економічні інтереси. З цієї псевдомарксистської точки зору¹ можна спробувати пояснити протестантизм як пряме відображення певних економічних потреб буржуазії, і тільки.

3. Нарешті, існує «ідеалістичний» підхід, представлений у роботі Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму». Він стверджує, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури були обумовленими появою нових релігійних ідей, хоча й підкреслює, що ця поведінка ніколи не визначалася *виключно* релігійними доктринами.

На відміну від всіх цих концепцій, ми вважаємо, що ідеологія і культура взагалі коріняться в соціальному характері; сам соціальний характер формується устроєм життя даного суспільства, але домінантні риси цього характеру у свою чергу стають творчими силами, що формують соціальний процес. Розглядаючи з цієї точки зору проблему духу протестантизму і капіталізму, я показав, що загибель середньовічного суспільства загрожувала середньому

¹ Я називаю цю точку зору псевдомарксистською, оскільки вона перекирчує тлумачення теорії Маркса в тому розумінні, що історія визначається економічними мотивами, що розуміються як прагнення матеріальної користі. Між тим Маркс мав на увазі інше: об'єктивні економічні умови є рушійною силою історії, оскільки зміна цих умов призводить до зміни економічних відносин. В результаті змінюються і економічні установки людей, причому інтенсивне прагнення матеріального багатства є лише однією з таких установок.— *Прим, автора.*

класу; що ця загроза викликала відчуття ізоляції, безсилля і сумнівів; що ця психологічна зміна обумовила привабливість доктрин Лютера і Кальвіна; що ці доктрини підсилили і закріпили зміни в структурі особи і що розвинуті нові риси особи стали ефективними силами розвитку капіталізму, який у свою чергу виник в результаті економічних і політичних змін.

Той же підхід ми застосували і стосовно фашизму. Низи середнього класу реагували на економічні зміни (такі, як зростаюча міць монополій і післявоєнна інфляція) посиленням певних рис характеру, а саме садистських і мазохістських потягів. Нацистська ідеологія ще більше посилила їх, а потім ці нові риси характеру стали ефективними силами, що працювали на експансію німецького імперіалізму. В обох випадках ми бачимо, що, коли певному класу загрожує небезпека нових економічних тенденцій, цей клас реагує на загрозу психологічно та ідеологічно; причому психологічні зміни, викликані такою реакцією, сприяють розвитку все тих же економічних тенденцій всупереч економічним інтересам даного класу.

Ми бачимо, що економічні, психологічні й ідеологічні фактори взаємодіють таким чином: людина реагує на зміни зовнішніх обставин тим, що змінюється сама, а ці психологічні фактори у свою чергу сприяють подальшому розвитку економічного і соціального процесу. Тут діють економічні сили, але їх треба розглядати не як психологічні мотивації, а як об'єктивні умови; діють і психологічні сили, та необхідно пам'ятати, що самі вони історично обумовлені; діють й ідеї, але їхньою основою є вся психологічна структура членів певної соціальної групи. Незважаючи на взаємозалежність економічних, психологічних та ідеологічних факторів, кожний з них має і деяку самостійність. Особливо це стосується економічного розвитку, який відбувається за власними законами, будучи обумовлений такими об'єктивними факторами, як природні ресурси, техніка, географічне положення тощо. Що стосується психологічних сил, вони визначаються зовнішніми умовами життя, але мають і власну динаміку, тобто вони є проявами людських потреб, що можуть бути якимось видозмінені, але не можуть бути знищені. У сфері ідеології ми виявляємо таку ж автономію, яка пов'язана з законами логіки і³ традицією наукового пізнання, що склалися в ході історії.

Ми можемо тепер визначити головний принцип нашо-

го підходу, користуючись поняттям соціального характеру. Соціальний характер — це результат динамічної адаптації людської природи до суспільного ладу. Зміни соціальних умов призводять до змін соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривог. Ці нові потреби породжують нові ідеї, одночасно готуючи людей до їх сприйняття. Нові ідеї у свою чергу зміцнюють і посилюють новий соціальний характер і спрямовують людську діяльність у нове русло.

Іншими словами, соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов; соціальний характер — це результат динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, що закладені біологічно або виникли у ході історії-